

KELAM AÇISINDAN HASTALIK ve TEDAVİ SÜRECİ

Mehmet İLHAN*

Öz

Hastalık ve tedavi süreci insan hayatının neredeyse kaçınılmaz bir parçasıdır. Zaman zaman bu süreçle ilgili inanç problemlerine dönüşebilecek meseleler ortaya çıkmaktadır. Kelâm İlmi İslâm'ın inanç, amel, ahlak boyutuyla ilgili hükümlerinin gayelerini ortaya koyup savunmak; bunlarla ilgili şüpheleri izale etmek gibi bir işleve sahiptir. Bu bakımdan hastalık ve tedavi esnasında karşılaşılan inanç sorunlarını giderebilmek için Kur'ân-ı Kerîm'in ve çeşitli Kelâm mezheplerinin çözümlerini ve yaklaşımlarını gözden geçirmek önemlidir. Bu makalede günümüzde özellikle hastalık ve tedavi sürecinde sıkça karşılaşılan bazı itikadi sorulara cevap aranmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hastalık, Tedavi, İzdırap, Kötülük, Dini Danışmanlık.

Illness and Treatment Process According to Kalam

Abstract

Illness and treatments of diseases are inevitable part of human life. Sometimes difficulties of the treatment and complexity of diseases leads to theological discussions such as free will and predestination, responsibility of human, justice of God and impact of prayer. On the other hand Islamic theology (Kalam) is a separate discipline which aims to explain and defend subjects of faith, the principles of worship and Islamic Ethic. Then it is quite natural to ask help of Kalam and to revisit Quranic verses and to review various solutions and approaches of different Islamic sects to solve current issues of faith in this regard. In this article we will try to look for given answers to some common doctrinal questions.

Keywords: Disease, Treatment, Anguish, Evil, Religious Counseling.

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, mehmetilhan73@hotmail.com

Giriş

Hastalık, elem, musibet gibi vakalar hemen her insanın kendisinin ya da yakınlarının başından geçmektedir. Bu durum insanın beden sağlığı kadar ruh ve inanç dünyasını da derinden etkileyebilmekte; hatta bazen kişinin baş edemediği bir probleme dönüşebilmektedir.

Gâyesi insana dünya ve ahiret saadetini temin etmek, buna giden yolları göstermek, İslâm'ın inanç, ahlak ve uygulamaya yönelik hükümlerini; bunların lüzum-hedef ve gerekçelerini nakil ve akılla açıklamaya, savunmaya çalışan bir disiplin olan Kelâm meselenin çeşitli yönlerden tartışılmasına imkân tanımaktadır.

İnanan insan dininin sunduğu çözümlere en çok zor durumda kaldığı hastalık, musibet, (bir yakını ya da sevdiğinin) ölüm(ü) gibi anlarda ihtiyaç duyar.¹ Son yıllarda bu ihtiyacı kurumsal düzeyde karşılamak üzere birtakım arayışlara girilmiştir. İlgili bakanlıklar yanında Diyanet İşleri Başkanlığı, İlahiyat Fakülteleri, çeşitli sivil toplum kuruluşları bu meyanda bazı faaliyetlerde bulunmaktadır.² (somut örneklerle yer verilmesi daha uygun olacaktır.)

Diyanet İşleri Başkanlığı ülkemizde yatarak tedavi gören hastalara din ve moral hizmetler sunulmasına dair 19.01.1995 tarihinde il müftülüklerine bir yazı göndermiştir. Burada danışmanlık süreci içerisinde karşılaşılabilecek kader-kaza meselesi, tedâvinin önemi, sabır-şükür gibi konulara işaret edilmektedir.³ Bunlara ecel, elem, ivaz, şer/kötülük meselesi gibi başkaları da eklenebilir.

Bu konulara dair bazı mesnetsiz bilgiler ve ifadeler -tıbbî açıdan sıkıntılı olabileceği gibi- dinen mahzurlu yorumlara yol açabilmektedir. Metod ve içerik bakımından sağlıklı olarak sunulanlar ise hastanın inanç bütünlüğünü koruması yanında moralini yükseltici,

¹ Bkz. Nurullah Altaş, "Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, cilt: XXXIX, s. 603. Taziye ziyaretlerinde özellikle ölüm ve hayatın imtihan olduğunu vurgulayan Mülk süresi başta olmak üzere ilgili sürelerin kıraati bu meyanda mânidardır.

² Meselâ 4 Eylül 2015 tarihinde İzmir'de yapılan *Din Psikolojisinin Din Hizmetlerine Katkıları Bağlamında Yenilikçi (İnovatif) Arayışlar Sempozyumu*; 7-10 Nisan 2016 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilmesi planlanan *Uluslar arası Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Kongresi* gibi bazı örnekler hatırlanabilir. Ayrıca bu konuda bkz. Bülent Çelikel, "Dini Danışmanlık: Psikoterapi İle Din Eğitiminin Buluşma Noktası", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, yıl 13 sayı 3, Kış 2013, ss. 56-57.

³ Altaş, "Hastanelerde Dini Danışmanlık...", s. 599-600.

tedavi sürecini hızlandırıcı bir rol oynayabilmektedir. Bu makalede konuyla ilgili Kur'ân-ı Kerîm ayetleri, hadisler; çeşitli mezheplerin yaklaşım ve görüşleri değerlendirilerek çözümler sunulmaya çalışılacaktır. Hastalık, sıkıntı ve ıstıraba maruz kalan insanlar ya da yakınları tarafından bu durumla niye karşılaştıkları sorgulanır.

Niye Ben?

Elem, sıkıntı, ızdırap gibi durumlara maruz kalan insanların kendi kendilerine bazen de yüksek sesle "Ben niçin varım/yaratıldım? Var olmayı ben tercih etmedim! Bunlar niye benim başıma geliyor? Ne kötü kaderim varmış! Niye ben?" gibi sitemkar ifadeleri dile getirdikleri görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in ilgili âyetlerini dikkate alarak "Niçin varım?/Var olmayı ben tercih etmedim!" gibi soru, itiraz ve şüphelerle ilgili olarak şunları hatırlamak gerekir. Bütün kâinâtı yaratan Allah'tır.⁴ İnsanı yaratmak da onun muradı ve takdiridir⁵. Var eden, yaşatan-öldüren O'dur⁶; nihâî dönüş mutlaka O'nadır⁷. Yücelten, alçaltan⁸, güldüren-ağlatan O'dur⁹.

Allah insanı ruh ve beden bakımından en güzel kıvamda (ehsani takvîm) yarattığını,¹⁰ mükerrem kıldığını,¹¹ kâinâtı onun yararlanmasına amâde kıldığını¹² bildirmiştir. Kendisine bu kadar değer atfedilen insan elbette başıboş bırakılmamış; yapıp etmelerinden sorumlu tutulmuş, işlediği her türlü eylemin karşılığını mutlaka göreceği bildirilmiştir. Bu dünya, insan için sürekli kalınacak bir yurt değil ahiret hayatındaki durumunu belirleyeceği geçici bir sınav yeridir. Hayat da ölüm de insanların hangisinin daha güzel işler işlediğini tespit edebilmek için yaratılmıştır.¹³

Kur'ân-ı Kerîm'de insana atfedilen bu değer yanında onun sınanması da vurgulanmıştır. "Baksana biz insanların kimini kimin-

⁴ Zümer 39/62; Enâm 6/1, 73, 101; Furkan 25/2 vb

⁵ Nisa 4/1; Nahl 16/4; Rahman 55/3, Teğâbü'n 64/3; Müminûn 23/12-14; A'lâ 87/2 vb.

⁶ Bakara 2/28, 73, 258; Âl-i İmrân 3/156; Fussilet 41/39; Nahl 16/70; Rûm 30/40 vb.

⁷ Fussilet 41/21.

⁸ Âl-i İmrân 3/26.

⁹ Necm 53/44.

¹⁰ Tîn 95/4.

¹¹ İsra 17/70.

¹² Hac 22/65.

¹³ Mülk 67/2.

den nasıl üstün kıldık”¹⁴; “Allah dileyeydi sizleri tek bir ümmet yapardı, fakat verdikleriyle sizi denemek için böyle yaptı”¹⁵; “Sizi yer-yüzünün halifeleri kılan, size verdiği hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur”¹⁶ gibi ayetlerde insanlar arasında görülen farklılıkların imtihan esprisi çerçevesinde olduğu vurgulanmıştır. “Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele!”¹⁷ gibi ayetlerde bu durum biraz daha örneklendirilerek farklı boyutlarıyla ortaya konulmuştur. İnsanın dünyada çektiği sıkıntılar, elemeler, fertler arasında görülen sağlık ya da gelir durumundaki eşitsizliklerle¹⁸ ilgili itirazlara İslâm açısından verilen cevaplar büyük ölçüde dünya hayatının bir imtihan olması noktasında odaklanmaktadır.

İnsanlar arasında Allah’ın sevgili ve seçkin kulları olmalarına rağmen peygamberler bile pek çok zahmet ve sıkıntıya maruz kalmışlardır. Hatta Hz. Peygamber dahi “Allah’ın yardımı ne zaman” diyecek bir duruma gelmiştir.¹⁹ –Hz. Eyyüb gibi- ağır hastalıklara sabredenleri yanında²⁰ Hz. Yahya, Zekeriyya, Hz. Peygamber gibi ağır işkencelere maruz kalanları da olmuştur. Bu da bu tür durumların belli bir kişi ya da zümreye ceza mahiyetinde değerlendirilmesinin isabetli olmadığını göstermektedir.

Söz konusu durumlar, bazı insanlar açısından çözümünü imkânsız bir inanç problemi olarak algılansa da pek çok kimse için

¹⁴ İsrâ 17/21.

¹⁵ Mâide 5/48.

¹⁶ En’âm 6/165.

¹⁷ Bakara 2/155.

¹⁸ Varlıklar arasındaki farklı derecelere ve aslında bu durumun sadece insana mahsus olmadığına “Yeryüzünde birbirine yakın, ama birbirine farklı özellikleri olan kara parçaları vardır. Buralarda üzüm bağları, ekin tarlaları, tek ve sıra sıra, çatallı çatalsız hurma ağaçları vardır. Bunlar aynı su ile sulandıkları halde Biz onların ürünlerini ve meyvelerini, birbirinden daha güzel ve daha farklı farklı renk ve tatlarda yaparız. İşte bunlarda da Allah’ın varlığı ve kudretine işaret eden deliller vardır, fakat bunları anlayacak olanlar aklını çalıştıran kimselerdir” (Ra’d 13/4) gibi ayetler açıkça işaret etmektedir.

¹⁹ “(Ey müminler!) Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle sarsılmışlardı ki, nihayet Peygamber ve beraberindeki müminler: Allah’ın yardımı ne zaman! dediler. Bilesiniz ki Allah’ın yardımı yakındır.” (Bakara 2/214)

²⁰ Âl-i İmrân 3/146.

Allah'ı daha çok anma, O'na daha fazla yönelme, davranışlarını gözden geçirme fırsatı olarak değerlendirilebilmektedir.²¹

Kur'ân'da bazı insanların çeşitli nimetlerle karşılaştıklarında Allah'ı hayırla yâd etmekle birlikte nimette bir azalma gördüğünde buna tepki göstererek "Rabbim bana haksızlık etti"²² dedikleri aktarılır. Sağlıklı olma hali de hiç şüphesiz Kanûnî Sultan Süleyman'ın "*Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi-Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi*" mısralarında ifade ettiği üzere insana verilen en büyük nimetlerden biridir. Ancak unutulmamalıdır ki sağlıklı iken "niye sağlıklıyım" diye şikayet etmediğimize göre hastalık durumunda sırf sitem olsun diye "Niye ben?" sorusunu sormak çok isabetli olmasa gerektir.

"Ecel Değişmeyecekse" Tedavinin Ne Anlamı Var?

Hastalar için manevi danışmanlık sürecinde gündeme gelen konulardan birisi de eceldir. Özellikle "ölümcül" olarak değerlendirilebilecek hastalıkların tedavisi sürecinde "hastanın eceliyle ölme-

²¹ İnternette konuyla ilgili bir araştırma yaptığımızda karşımıza çıkan ilk sonuçlardan biri olan Arthur Ashe'nin durumu bu soruya verilecek cevaplardan biri olarak görülebilir. 10 Temmuz 1943'de doğup 6 Şubat 1993'de vefat eden Arthur Robert Ashe, kariyerinde üç Grand Slam şampiyonluğu olan, Afrika asıllı dünyada bir numara olmuş Amerikalı bir tenisçidir. 1979'da kalp krizi geçirmesi, sağlam vücut yapısına sahip bir sporcu olması nedeniyle kamuoyunda şaşkınlığa yol açar ancak diğer taraftan kalp hastalıklarının kalıtsal yönüne ilgiyi artırır. 13 Aralık 1979'da, geçirdiği bypass ameliyatından birkaç ay sonra aktif spora geri dönecek duruma gelir. Ancak 1983'te, ilk ameliyatın komplikasyonlarının giderilmesi için ikinci kez bıçak altına yatmak zorunda kalır.

1988'in Eylül ayında, sağ kolunda uyuşma hissedilen Ashe hastaneye kaldırılır. Yapılan bir testle muhtemelen ikinci kalp ameliyatı sırasında kendisine HIV taşıyan kan verilmesi sonucunda AIDS hastası olduğu tespit edilir.

Hastalığı duyulunca hayranlarından gelen mektuplardan birinde kendisine şöyle bir soru gelir:

"Neden Tanrı böylesine kötü bir hastalık için seni seçti?" Arthur Ashe'nin cevabı şu olur: "Tüm dünyada 50 milyon çocuk tenis oynamaya başlar, 5 milyon tenis oynamayı öğrenir, 500,000 profesyonel tenisi öğrenir, 50,000 yarışmalara girer, 5,000 büyük turnuvalara erişir, 50'si Wimbledon'a kadar gelir, 4'ü yarı finale, 2'si finale kalır. Elimde şampiyonluk kupasını tutarken Tanrı'ya "Neden ben?" diye hiç sormadım. Ve bugün sancı çekerken, Tanrı'ya "Niye ben?" mi demeliyim? Mutluluk insanı tatlı yapar. Zorluklar güçlü yapar, hüznün ise insan yapar, yenilgi mütevazı yapar, başarı insanı ılıdlatır. Ama yalnız Tanrı yolumuza devam etmemizi sağlar." Tanrı'ya asla "Niye ben?" diye sormayın. Ne olacaksa olacak. O'nun kendine has usulleri vardır. İnançınızı koruyun yeter."

Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Arthur_Ashe; <http://blog.milliyet.com.tr/-elimde-sampiyonluk-kupasini-tutarken-tanri-ya--neden-ben---diye-hic-sormadim---/Blog/?BlogNo=39752>

²² Fecr 89/16.

sine müsaade edilip edilmediği" gibi bazı ifadeler dile getirilmektedir. Bunun yanında "ne tür tedavi uygulanırsa uygulansın ecelin değişmeyeceği" dolayısıyla "hastaya boşuna eziyet edildiği" gibi itirazlar söz konusu olabilmektedir".

Tıbbî çevrelerde zaman zaman ötenazi çerçevesinde de benzeri konular gündeme getirilmekte; hekimin vazifesinin hastanın mümkün merteye uzun süre yaşatılması mı yoksa olabildiğince acısız bir hayat sürmesine mi çalışmak mı olduğu tartışılmaktadır.

Kelâm açısından ecel, üzerinde durulan önemli ve tartışmalı konulardan biridir. Ecel hem süre hem de sürenin sonu, bitme anı gibi anlamlara gelmektedir. Buna göre hem insanın hayat müddeti hem de ömrünün sonu bu kavramla ifade edilmektedir. Nitekim "Sizi balçıktan yaratıp sonra size bir ecel; belli bir ömür tayin eden O'dur. Ayrıca O'nun katında belirlenmiş bir ecel daha vardır..."²³ ayetinde geçen ilk ecelin genel olarak insanın ömrü, dünyada yaşayacağı süre; ikinci ecelin de bu sürenin sonu yani ölüm anı olabileceği²⁴ bunun ferdin yaşayışına göre değişebileceği²⁵ ifade edilir.

56 | db

Ecel konusunda akla gelmiş ve gelebilecek pek çok soru söz konusu olabilmektedir. Meselâ Kur'ân-ı Kerîm'de her ferd ve toplumun belli bir eceli olduğu ve bunun ne vakti gelmeden bir saat önceye ne de süresi dolduğunda bir saat ileriye alınabileceği ifade edilmiştir.²⁶ Bunun yanında bir tarafta ecelin değişmeyeceği yönünde bilgiler var iken diğer tarafta iyiliklerin, duanın vb. ömrü uzattığı gibi bazı hadisler²⁷ bulunmaktadır. Birbirine zıt gözükten bu iki bilgi nasıl telif edilebilir?

Bazıları insanın dünyada kalacağı sürenin değişmeyeceğini kabul ederek ömrün uzamasını bereketlenmesi, yani az zamanda çok iş yapılması olarak anlamıştır. Bazıları ise ayetlerde geçen "ecel" ve "ecel-i müsemma" ifadelerinden hareketle ecel-i müsemmayı kıyametin kopuş anı olarak algılamış²⁸ ve insanın doğumundan itibaren kıyamete kadar geçen sürenin değişmediği/değişmeyeceğini söylemişlerdir.

²³ En'âm 6/2.

²⁴ Osman Karadeniz, *Ecel Üzerine*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1992, s. 13-14.

²⁵ Namık Kemal Okumuş, *Kelâm'da Ecel Problemi*, Araştırma Yayınları Ankara 2012, s.120-121.

²⁶ Nahl 16/61

²⁷ Tirmizî, Kader, 6; İbn Mâce, Mukaddime, 10.

²⁸ Topaloğlu Bekir-Çelebi İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM yayınları, İstanbul 2010, s. 73-74.

Bunun yanında ömrünün uzadığı düşünülen kişinin berzah hayatında geçireceği süreden dünya hayatında geçireceği süreye ek yapılabileceğini ileri sürenler de bulunmaktadır.²⁹ “Buna göre “Bir canlıya ömür verilmesi de onun ömründen azaltılması da mutlaka bir kitapta vardır”³⁰ âyetinde de işaret edildiği üzere insanın bu dünyadaki ömrünün uzaması-kısalması söz konusu olabilir. Bu da insanın gerekli sağlık tedbirlerini almasına, hastalandığında tedavi olmasına vb durumlara bağlı olabilmektedir.³¹ Bu bakımdan ecelin değişmeyeceğini ifade eden ayetlerden hareketle “Ne yaparsak yapalım ecel değişmeyecek o halde tedâvî anlamsız” sonucunu çıkarmak doğru değildir. Sevgili peygamberimizin kendisine tedavi konusu sorulunca “Allah’ın verdiği her derdin ve hastalığın devası da vardır tedavi olun!”³² diyerek tedavinin önemine işaret ettiği de unutulmamalıdır. Hz. Ömer Şam’daki veba salgınını haber alınca oraya girmekten vazgeçmiş; Hz. Ali de yıkılmak üzere olan bir duvarın yanından sakınıp uzağından geçmiştir. Onlara Allah’ın kaderinden mi kaçtıkları sorulunca da bu soruyu Hz. Ömer “Allah’ın kaderinden yine O’nun kaderine”³³; Hz. Ali de “Allah’ın kazasından kaderine” kaçtıklarını ifade ederek cevaplamışlardır.³⁴

Diğer bir açıdan “maktulün eceli”yle ilgili olarak “öldürülmeseydi yaşardı” iddialarına karşılık verilen cevaplarda da gördüğümüz üzere bizim eceli bilmemiz söz konusu değildir.³⁵ Onun için “ecelin değişmeyeceğinden” hareketle tedavi sürecine ara vermek ya da tedaviden ümit kesmek doğru değildir.

Ecel anının -tıpkı kıyametin kopuşunda olduğu gibi- bilinemesinin insan için bir lütuf olduğu da düşünülebilir. Bazen tıbbî olarak belli istatistiklere ya da tecrübeye dayanarak “Hastanın tahminen şu kadar ömrü kaldı” kabilinden ifadeleri tıp adamları kullanabilmektedir. Bazen de -doktorlar doğrudan dile getirmese de hasta çevresinde bulunan kişiler ya da ziyaretçiler bu tür bir söyleme başvurabilmektedir. Hiç şüphesiz ölüm her canlı için mukad-

²⁹ Karadeniz, Ecel ve Ömür, *Kelam El Kitabı*, s. 674.

³⁰ Fâtır 35/11.

³¹ Karadeniz, Ecel ve Ömür, *Kelam El Kitabı*, s. 673-675.

³² Buhârî, Tıb, 1.

³³ Müslim, Selâm, 98.

³⁴ Şeyh Sadûk Kummî, *Tevhîd*, Dâru'l-Ma'rife Beyrut t.y., s. 369.

³⁵ Maturidi, *Kitabü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2002, s.360 vd.; Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, (çev. A. Bülent. Baloğlu, Sabri Yılmaz, Mehmet İlhan, Faruk Sancar), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 292.

derdir. Ancak söylenen sözün yanında kullanılan üslup da önemlidir. Sevgili peygamberimizin örnek hayatı ve uygulamaları bu konuda dikkate alınarak hatırlanmalıdır.

Hastanın ve yakınlarının moral motivasyonunun yüksek tutulabilmesi için herhalde "her zaman doğruyu söyle fakat her doğruyu her yerde söyleme" sözüne uygun hareket etmek daha isabetli olsa gerektir. Canın korunması, İslâm'da muteber olan maslahatların başında gelmektedir.³⁶ Bu bakımdan "dindarlık" adına cehaletle hastanın sağlığına zarar verecek söz ve uygulamalardan kaçınmak gerekir.³⁷

Hastalık Kimin Cezası?

Ergenlik ve temyiz çağına gelmiş kişiler için hastalık, elem gibi durumların ibret, sınav olduğu söylenebilir. Peki ergenliğe erişmiş küçük çocuklar ya da dinî bakımdan sorumluluğu olmayan aklı melekesi yetersiz kişilerin durumları ne olacaktır? Acaba bunlar niçin bazı sıkıntı ya da elemlere maruz kalmaktadır? Onlar ebeveynlerinin veya yakın akrabalarının günahları sebebiyle mi acı çekmektedir? Büyüklerin işledikleri suçların cezası çocuklara mı kesilmektedir? Bazen bunlar adetâ beyni kemiren, havsalayı zorlayan sorular gibi zihinde dönüp durabilmektedir.

Özellikle masum çocukların hastalanması, ölmesi karşısında kimi zaman "Allah'ım onun yerine benim canımı al" feryadı duyulabilmekte veya bazen bir türküde dile getirildiği gibi "ölüm varsa bu dünyada zulüm var" kabilinden serzenişlere yol açabilmektedir.

Bu kabil sorular, Kelâm literatüründe ta'dil-tecvîr, elemler, ıvaz gibi konular dâhilinde tartışılmıştır. Özellikle sorumluluk çağına erişmemiş küçük çocukların "ana-babalarının günahı sebebiyle azap ya da eleme maruz kalması" iddiasına karşılık Mutezili alim Kâdî Abdulcebâr'ın cevabı şudur: "Çocuk günah işlememiştir ki ona azap edilsin!"³⁸ Bir kişi kötülüğü, zulmü vs. ya bilmediği ya da onu yap-

³⁶ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yayınevi, Ankara 1997, s. 238.

³⁷ Bu konuda şu hadis çok dikkat çekicidir: "Resûlullah (s.a.) zamanında bir adam yaralandı sonra da ihtilam oldu. Yıkanmasını emrettiler o da yıkandı. Bunun üzerine adam öldü. Hâdise Peygamber (s.a.)e aktarıldı. Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: Onu öldürdüler, Allah da onları öldürsün, cehaletin şifâsı sormak değil miydi?" Ebû Dâvud, Taharet, 125.

³⁸ Kâdî Abdulcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı)* (metin-çeviri); çeviri İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, II, 286.

maya ihtiyaç duyduğu için yapar ki Allah iki durumdan da uzaktır. Bu yüzden -müşrik çocukları bile olsalar- ebeveynlerinin günahları yüzünden çocuklara azap etmez. Zira günahı olmayana azap zulümdür.³⁹ “Elemlerin sadece hak edenlere mahsus olduğu” şeklinde bir görüş, mükellefiyeti olmayan bazı insanların, masum çocukların ya da hayvanların bunlara maruz kaldığı, tecrübeyle sabit olduğu için geçerli değildir.⁴⁰ Böylesi bir eleme maruz kalan ve mükellef olmayan kişilere Allah tarafından mutlaka kâfi ölçüde bir karşılık yani ıvaz verilmesi vaciptir.⁴¹ Elemlerin mutlak olarak tümünün kötü, lezzet ya da hazların ise iyi olduğu görüşü de isabetli değildir. Zira ticaret, eğitim vb sebeplerle yolculuk yapmak meşakkatli, sıkıntılı olsa da neticesi itibariyle bu zorluklar güzel sayılabilir.⁴² Bu bakımdan mükellef kulların başına gelen elem, hastalık gibi durumlar hem onların bunlardan ibret almasına hem de bunlara karşılık bir ıvaz almalarına vesile olacaktır.

Eşarîler’e göre acı ya da hazlar ancak Allah’ın makdûru olarak meydana gelir. Bunların iyi olarak değerlendirilmesi, önceden hak edilmiş ya da bir yükümlülüğe karşı olmalarına veya bir faydanın elde edilmesi/bir zararın def edilmesi gibi maksatlara bağlı değildir. Vuku bulan şey Allah’tan geldiği için iyidir; hükmünde Allah’a karşı gelinmez.⁴³ Herhangi bir şeyi yaratmak hiçbir şekilde O’nun için zorunlu değildir. Bunun için Allah’ın, çektikleri elemelerden dolayı kullarına ya da hayvanlara bir ıvaz ödemesi zorunlu değildir. Masum çocukların, aklî melekesi yetersiz olup dinî-hukûkî açıdan sorumlu tutulmayanların ya da hayvanların acı çekmesi Allah’ın adaletine hâlel getirmez.⁴⁴

³⁹ Kâdî Abdulcebbar, *a.g.e*, II, 284, 286, 288.

⁴⁰ Kâdî Abdulcebbar, *a.g.e*, II, 294.

⁴¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, II, 298.

⁴² Kâdî Abdulcebbar, *a.g.e*, II, 294-296.

⁴³ Cüveynî, *İrşâd*, s. 224.

⁴⁴ Cüveynî, *Lumau’l-Edille fi Kavaidi Akaidi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemaa*, yy, ty, s.194; Gazali, *İhyâu Ulûmuddîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1989 I, 285; Ramazan Altıntaş, Tadil-Tecvir; *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 429; Ormsby Eric Lee, *İslam Düşüncesinde ‘İlahi Adalet’ Sorunu (Teodise)*, çeviren: Metin Özdemir, Avrasya yay. Kitabiyat, Ankara 2001, s.218, 242. Tabii burada şunu hatırlatmakta fayda olduğunu söyleyebiliriz: “Kişinin mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunması” adaletin kabul edilmiş tanımlarından birisidir. Eşarîler bu tanımları esas alarak kâinatın tamamının Allah’ın mülkü olması dolayısıyla O’nun her türlü tasarrufunun adaleti kapsamında değerlendirilebileceğini kabul etmektedirler.

Matürîdîlere göre kulları için en iyi olanı yaratmak Allah'a vâcip olmadığı için⁴⁵ bu dünyada çekilen elemeler mukabilinde Allah'ın ıvaz/karşılık vermesi, Mutezile'nin iddia ettiği gibi vâcip değil, ancak câizdir.⁴⁶ Bununla beraber Allah'ın alemde yarattığı her şey gibi çekilen acıların, sıkıntıların, hastalıkların –biz tam olarak kavrayamamak da- mutlaka bir hikmet dairesinde gerçekleştiği bilinmelidir.⁴⁷

Ayet ve hadisler açısından duruma yaklaşıldığında çocukların başına gelen hastalıkların ebeveynlerinin günahına bağlanması doğru değildir.⁴⁸ Diğer taraftan mümin kulun sıkıntılara karşı sabretmesini Allah'ın zâyi etmeyeceği açık bir şekilde ifade edilmiştir.⁴⁹ Elbette bu O'nun için zorunludur denilemez, ancak lütfu dairesinde mümkündür. Sevgili peygamberimizin hadislerinde hastalık, hatta ayağına diken batması gibi durumların sabredildiği takdirde kulun günahlarına kefarete, affına vesile olacağı; günahı yoksa bile sevabının artmasını sağlayacağı bildirilmiştir.⁵⁰

60 | db **Kötülük Problemi Açısından Durum/Ölüm Varsa, Hastalık... Varsa Zulüm Var(mı)?**

Hastalık ve tedavi sürecinde ortaya çıkan meseleler bir boyutuyla da kötülük problemiyle ilgilidir. Epikouros'a atfen bu şöyle formüle edilmiştir:

“(Tanrı) kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? O halde erksizdir. Gücü yetiyor da, istemiyor mu? O halde kötücüdür. Hem gücü yetiyor, hem canı istiyor mu? O halde kötülük nereden geliyor?”⁵¹

Dünyada insanların çektiği birtakım elem, sıkıntı, hastalık bazıları tarafından kötülük olarak değerlendirilmektedir. "Her şeye gücü yeten ve iyi olan bir Tanrıyla beraber bu tür "sıkıntıların", "kötülüklerin" bulunmaması gerektiği; bulunduğu göre O'nun Teizm tara-

⁴⁵ Sabûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, (thk ve trc. Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 155.

⁴⁶ İbnü'l-Hümmam, *el-Müsamere bi-şerhi'l-müşayere*, thk. Mahmud Ömer ed-Dimyati Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, (Kahire: 1317/1899'un tıpkıbasımı) s. 172-173.

⁴⁷ Maturîdî, *Kitabü't-Tevhid*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İsam Yayınları, Ankara 2003, s.278.

⁴⁸ Enam 6/164; İsrâ 17/15; Fatır 35/18 vb.

⁴⁹ Hud 11/115; Yusuf 12/90; Bakara 2/ 143; Âl-i İmran 3/171; Tevbe 9/120 vb.

⁵⁰ Tirmizi, Cenaiz, 1.

⁵¹ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995, s.209.

findan iddia edildiği gibi “Kâdir-i Mutlak” ya da “şefkatli ve iyi olmadığı” öne sürülmüştür. Hatta bir adım daha ileri gidilerek Ateistler tarafından, kötülük probleminde hareketle, "Tanrının var olmadığı" iddia edilmiştir.⁵²

Buna karşı teizmi savunan filozof ve din adamları Allah'ın aynı anda kâdir ve iyi olabileceğini savunmuşlardır. Meselâ Farabi, alemin “tek bir şeymiş gibi” aynı gaye etrafında hareket etmesinden yola çıkarak asl olanın iyilik ve düzen olduğunu, kötülüğün geçici olduğunu ortaya koymaya çalışmış, bunu da “maddenin tam nizamı kabule müsait olmayışına” bağlamıştır. İbn Sinâ da kâinatta esas olanın iyilik olduğunu, kötülüğün ise ârizî ve göreceli olduğunu benimser. Zira varlık bizatihi iyiliktir. Kötülük bir şeyin olmaması ile ilgilidir.⁵³ Hastalık gibi durumlarla ilgili düşünenecek olursak, genelde hastalığın ârizî bir durum olup esas olanın sağlıklı bulunmak olduğunu düşünebiliriz. Tabii bu, hastalıkların, sıkıntıların varlığını görmezden gelmek gibi bir sonuç doğurmamalıdır. Böyle bir tavır gerçekçi olmayacağı gibi bu duruma maruz kalanlara yardım edilmesinin önünde engel teşkil edebilir.

db | 61

İmam Matürîdî, kâinatta kötülüğün, eksikliğin, hatanın bulunmasını Ateizmin iddiasının tam tersine Allah'ın varlığının delili sayar. Zira kâinat kendi kendini yaratmış olsaydı, bünyesinde bir takım eksiklik ve noksanlığın yer almasını istemezdi. Bu durum mükemmel olan yegâne varlığın Allah olduğunu, kâinatın da böyle bir varlık tarafından yaratıldığını gösterir. O'ndan başka varlıklar bozulmaya, eksilmeye; canlılar hastalanmaya, bozulmaya ve ölmeye mahkûmdur.⁵⁴

(Sağlıklı yetişkin) bir insan kendine baktığında bir kemâl halinde olduğunu gözlemler. Ancak o bu halinde iken dahi kendisinin ya da bir parçasının benzerini yaratamaz. O halde henüz kendisi döllememiş bir hücre iken bunları yapamayacağı daha da açık bir durumdur.⁵⁵ İnsanoğlu kendi kendini yaratamadığı gibi çeşitli sebeplerle yaşlanmasına, hastalanmasına ya da eksilmesine ve bozulmasına da engel olamamaktadır. Bütün bunlar neticede onun

⁵² Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987, s. 168.

⁵³ Aydın, *age*, s. 121-122

⁵⁴ Maturidi, *Kitabü't-Tevhid*, s. 34; Emine Ögük, *Matürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şerh-Hikmet İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 232-233.

⁵⁵ Kadi Abdulcebbar, *Usulu'l-Hamse*, thk. Faysal Bedir Avn, Kuveyt Üniversitesi yayınları, Kuveyt 1998, s.66-67.

kul olduğunu, Allah karşısındaki acziyetini anlamasına vesile olabilir.

Ateizmin “Âlemde kötülük vardır o halde tanrı yoktur” iddiasını bir an için doğru var sayalım. Bu durumda aklımıza sorulması ve çözülmesi gereken başka sorular gelecektir. Meselâ farz-ı muhal Allah'ın yokluğunu düşündüğümüzde âlemde varlığı kabul edilen kötülük, elem, sıkıntı, musibetten hangisi yok olacaktır? Onlarca yıl böyle bir iddiayı yani “Allahsızlığı” resmî ideoloji olarak kabul eden ülkelerde acaba hangi kötülük ortadan kalkmıştır? Ayrıca kötülüklerin varlığından hareketle “Allah'ın var olmaması gerekiyor” ise iyiliklerin varlığını nasıl anlamlandırabiliriz?⁵⁶

Allah insanı, sonsuz bilgisi ve hikmetine binaen imtihan prensibine bağlı olarak içinde kötülük, hastalık, elem, sıkıntının olduğu bir dünyada var etmiştir. Biz Allah gibi sonsuz bir bilgiye sahip olmadığımız için –mutlaka hikmeti olmakla beraber- O'nun bizi niye birtakım hastalıklara maruz bıraktığını sorgulama hakkına sahip değiliz. Sabredebildiğimiz takdirde bunların bizim imtihanında başarılı olabilmemize vesile olacağını unutmamız gerekir. Dünya hayatını sınav olarak düşündüğümüz takdirde zengin, sağlıklı ve müreffeh bir hayat geçirmenin imtihanı kazanmak için yeterli olmayacağını söyleyebiliriz.⁵⁷ Bunlar ancak kıymetleri bilindikleri ve şükredildikleri takdirde anlamlıdır. Başka bir açıdan sağlıkla ilgili bazı sorunlar sabredildiği takdirde aleyhte bir durum olmaktan çıkacaktır. Elbette bu söylenen husus dile kolaydır. Fakat aksi yönde hareket etmek insanı rahatlatmadığı gibi belki daha da sıkıntıya düşmesine yol açmaktadır. Yani bu gibi durumlardan hareketle Allah'ı yok saymak aslında O'nu yok kılmadığı gibi acımızı da dindirmez. Aksine daha fazla bocalamaya, yalnız, desteksiz ve dayanaksız kalmamıza yol açar

Tevekkül Anlayışı

İnsanın fiillerinde ne kadar tesiri olup olmadığı hastalık ve tedavi hususunda gündeme gelebilen bir başka sorudur. Düşünce tarihimiz boyunca bu meseleye mutlak cebr, mutlak tefviz ya da bu ikisi arasında yer alan birtakım görüşlerle çözümler bulunmaya çalışılmıştır.

⁵⁶ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 116.

⁵⁷ Metin Özdemir, *Kötülük Problemi Kelâm El Kitabı*, s. 563-565.

Mutlak cebr görüşünde olanlara göre insanın fiilleriyle hiçbir ilgisi yoktur; bunlar tamamen Allah'a aittir. İnsan tamamen ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle hareket eder. Onlara göre insan adetâ rûzgâr önündeki kuru bir yaprak ya da kendine ait hiçbir irade ve inisiyatifi olmayan programlanmış bir robot gibidir. İnsana birtakım fiiller isnat edilmesi, onun sadece bir bakıma bunların sahnesi olmasıyla ilgilidir. Güneş battı, değirmen döndü, taş yuvarlandı, çiçekler açtı denilirken ne kadar bu nesnelere ait bir iradeden bahsedilebilirse, insana ait olduğu düşünülen fiillerle ilgili olarak da ancak o kadar söz edilebilir. Dolayısıyla insanın iyi ya da kötü başına gelecekleri belirlemesi ya da bunlara herhangi bir şekilde tesir etmesi söz konusu değildir. Bunlar tamamen ilahi ilim, irade ve kudretin zorlayıcı tesiri altında gerçekleşir.⁵⁸ Tam aksi noktada yer alan ve Kaderiyye'ye nispet edilen görüşe göre insan, fiillerini tamamen kendisi yapar. Allah'ın iradesinin, kudretinin hatta ilminin bunlara bir dahli yoktur. Allah bunları ancak vukuundan sonra bilir.⁵⁹

İnsanın yaptıklarından sorumlu tutulması, âhirette bunların karşılığını göreceğinin bildirilmiş olması, bir vakia olarak kendisini yaptıklarının faili ve kâsibi hissetmesi gibi hususlar mutlak cebr düşüncesinin isabetli olmadığını göstermektedir.⁶⁰ Diğer taraftan onun bütün fiillerinde zorlanmamış olması her yönüyle mutlak hür olduğu anlamına da gelmez. Neticede yapabileceklerinin bir sınırı olduğu bellidir. Esasen hastalık gibi durumlar ona acziyetini hatırlatmaktadır. Başka bir açıdan “insanın yapıp etmelerinin kendisiyle ilgili hiçbir tesir meydana getirmesi söz konusu değildir” diye düşünüldüğü takdirde tedavi büyük ölçüde anlamsızlaşacaktır.

İnsan bedeninin kendisine emanet olarak verildiğinin şuurunda olmalı ve elinden geldiği ölçüde bunu korumaya ve iyi kullanmaya gayret etmelidir. Sağlık söz konusu olduğunda da önce, peygamberimizin ikazlarını da dikkate alarak,⁶¹ koruyucu hekimlikle ilgili her türlü tedbir alınmalı buna rağmen başına bir hastalık gelirse teda-

⁵⁸ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 156; İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul 1994, s. 284.

⁵⁹ Abdulhamid, *age*, s. 289.

⁶⁰ Maturidi, *Kitabü't-Tevhid*, s. 288.

⁶¹ Meselâ şu hadiste olduğu gibi: “İnsanların çoğu iki nimet konusunda aldanır(bunların kıymetini bilemezler): Sağlık ve boş vakit” Buhârî, Rikâk, 1.

viyle ilgili bütün çareler aranmalıdır. Şifayı verenin Allah olduğu, O'nun her şeye kâdir olduğu⁶² kuluna yeteceği bilinmelidir.⁶³

Bazen hoşlanmadığımız şeylerin hakkımızda hayırlı olabileceğini⁶⁴; her zorluğun aşılabileceğini⁶⁵, zorlukların bazen bir üst dereceye ya da hale geçmek için gerekli olduğunu da hatırlamamız gerekir. Diğer taraftan mümin kul her durumu tabir yerindeyse sevaba çevirmenin fırsatını kollamalıdır. İyi haline şükrederek sevaba erişebileceği gibi hastalık, elem, musibet gibi durumlara sabrederek de derecesini yükseltebileceğini unutmamalıdır. Ayette ifade edildiği üzere “Bir kimse Allah'a gelmekten sakınır, zorluk ve sıkıntılara sabrederse bilsin ki Allah böyle güzel işler yapanların mükafatını zayi etmez.”⁶⁶

Tevekkül konusunda nasıl bir tutum takınmamız gerektiğine dair Hücvirî'nin şu ifadeleri değerlendirilebilir: “Muvahhidin kavli cebri; fiili kaderî olmalıdır ki cebir ve kader arasında sağlıklı bir gidişâtı olsun”⁶⁷

Sonuç

Kelâm ilmi öncelikle inançla ilgili şüpheleri, itirazları gidermeyi amaç edinir. Ülkemizde önemi üzerinde gittikçe daha çok durulan ve belli ölçüde uygulamaya geçirilmiş olan manevi danışmanlık sürecinde özellikle teşhis ve tedavi esnasında gündeme gelen birtakım soru ve sorunlar Kelâm ilminin söz konusu gayesiyle yakından ilgilidir. Bu makalede zorluklarla karşılaşıldığı durumlarda özellikle hastalık halinde ortaya çıkabilen inanç konuları üzerinde durulmuş, bunlara uygun çözümler sunulmaya çalışılmıştır.

İnsanoğlu kendisine değer verilen, büyük imkânlar bahşedilen ancak diğer taraftan belli sınırlar içerisinde yaşamak durumunda olan bir varlıktır. Başına gelenlere karşı isyan etmesi ya da sitemkâr bir tutum takınması sorunlarını çözmeyeceği gibi daha da içinden çıkılmaz hale getirecektir.

İnsanın kendini güçsüz ve çaresiz hissettiği durumlarda bu hâli aşabilmesi için doğru bir tutum takınması; şikayet ve isyan yerine

⁶² Enam 6/17

⁶³ Zümer 39/ 36.

⁶⁴ Bakara 2/216.

⁶⁵ İnşirah 94/5-6.

⁶⁶ Yusuf 12/90. Ayrıca bkz. Yusuf 12/22; Âl-i İmrân 3/140, 142.

⁶⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, Arapça terc. Abdulhâdî Kandil, Beyrut 1980, s. 211.

imtihanda olduğunu hatırlayarak çözüm ve tedavi içinden elinden geleni yapması, son nefesini verinceye kadar bedeni de dahil her şeyin kendisine emanet olarak verildiği bilinciyle hareket etmesi gerekir. İnsan sınırlı bir bilgiye sahiptir. Hastalık gibi durumların kime niçin geldiğini kesin olarak bilemez. Özellikle masum çocukların ya da mükellef olmayanların başına gelen felaket ya da musibeti yakınlarının günahına hamletmek isabetli değildir.

Hoşumuza gitmeyen bazen de kötülük olarak değerlendirdiğimiz durumlar, büyük resme bakıldığında farklı değerlendirilebilir. Allah Teala hikmet sahibidir, şer olarak baktıklarımızın O'nun katında mutlaka bir hikmeti vardır. Bize düşen giderilmesi için çalışmaktır. Üzerimize düşeni yaptığımız takdirde Allah lütfuyla karşılığını verecektir. Doğru tevekkül anlayışına sahip olmak insanın zorluk ve sıkıntılar karşısında daha azimli ve güçlü kalmasını sağlayacaktır. Tedbir kuldand takdir Allah'tandır.

Kaynakça

- Abdulhamid, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul 1994.
- Altaş, Nurullah, "Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, cilt: XXXIX, ss. 599-659.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987.
- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Cüveynî, *Lumau'l-Edille fi Kavaidi Akaidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, yayın yeri yok, tarihi yok.
- Çelikel, Bülent, "Dini Danışmanlık: Psikoterapi İle Din Eğitiminin Buluşma Noktası", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Kış 2013, ss. 56-68.
- Ebû Dâvud, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Hume, David, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995.
- Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, thk. ve Arapçaya terc. Abdülhadî Kındil, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1980.
- İbnü'l-Hümmam, *el-Müsamere bi-şerhi'l-müşayere*; thk. Mahmud Ömer ed-Dimyati Çağrı Yayınları, İstanbul 1979 (Kahire 1317/1899'un tıpkıbasımı)
- İbn Mâce, Ebû Abdullah, *Sünen*, I-II, Mısır 1952.
- Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı) I-II*, (metin-çeviri); çeviri İlyas Çelebi: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Usulu'l-Hamse*, thk Faysal Bedir Avn, Kuveyt Üniversitesi yayınları, Kuveyt 1998.
- Karadeniz, Osman, *Ecel Üzerine*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1992.
- Maturidi, *Kitabü't-Tevhid*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İsam Yayınları, Ankara 2003.

- Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yayınevi, Ankara 1997.
- Müslim, *Sahîhu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Okumuş, Namık Kemal, *Kelâm'da Ecel Problemi*, Araştırma Yayınları Ankara 2012.
- Ormsby Eric Lee, *İslam Düşüncesinde 'İlahi Adalet' Sorunu (Teodise)*, çeviren: Metin Özdemir, Avrasya yay. Kitabiyat, Ankara 2001.
- Öğük, Emine, *Matürîdi'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.
- Sâbûnî, Nûreddin, *Mâtürîdiyye Akâidi*, (thk ve trc. Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- Şeyh Sadûk, Ebû Câfer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh, *Tevhîd, Dâru'l-Ma'rife Beyrut t.y*
- Tirmizî, Ebû İsâ, *Sünen*, I-V, Kahire 1937.
- Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Topaloğlu Bekir-Çelebi İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM yayınları, İstanbul 2010

